

ՎԱՐՈՒՅ ՍՊԱՍՎԱԾ ՄԵԾԱՐԺԵՔ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Առաջին հայացքից կարծես համոզված էինք, որ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու բարձրաստիճան անվանի հոգեւորականների գործունեության վերաբերյալ ընդհանուր առմամբ շատ բան հայտնի է, հրատարակված եւ ուսումնասիրված: Այդ առումով, սակայն, հաճելի եւ ժամանակին բացահայտում է հայրենասեր եկեղեցական-ազգային գործիչներսես արք. Մելիք-Թանգյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված արխիվային փաստաթղթերի վերջերս հրատարակված ժողովածուն¹: Այո՛, իսկապես վաղուց սպասված աշխատանք՝ անհրաժեշտ ոչ միայն Եկեղեցու պատմությանը հետաքրքրվողներին:

Պետք է փաստել, որ քննարկվող հատորը կազմող պատմագիտության թեկնածու Գոհար Ավագյանը բավականին փորձառու է արխիվային վավերագրերը հրատարակության պատրաստելու բնագավառում. «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» մատենաշարով եւ Մայր Աթոռի հրատարակությամբ լույս են ընծայվել նրա կազմած բազմաթիվ հատորներ²:

Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանն այն եզակի բարձրաստիճան հոգեւորականներից է, ում երկարատեւ եկեղեցական ծառայությունն անցել

¹ Տե՛ս «Տ. Ներսէս արք. Մելիք-Թանգեան (1866–1948): Փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազգային արխիւի նիւթերի)», կազմեց պատմական գիտութիւնների թեկնածու Գոհար Աւագեան, խմբագիր՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ամատունի Վիրաբեան, հրատարակիչներ՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Հայաստանի ազգային արխիւ, «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գք. ԻԳ., Ս. Էջմիածին, 2020, 544 էջ:

² Տե՛ս «Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչյան», գք. ԺԶ., Ս. Էջմիածին, 2006. «Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը», գք. ԺԹ., Ս. Էջմիածին, 2014. «Մյուստոյրհոյութունը ԺԹ.–ԻԱ. դարերում», Ս. Էջմիածին, 2015. «Գարեգին Ա. Յովսէփեան Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ», հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2017. «Գէորգեան ճեմարան, Թանգարան, Արարատ ամազիր», գք. ԺԷ., Ս. Էջմիածին, 2018. «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1914–1920)», հտ. Ա.–Բ., Ս. Էջմիածին, 2018. «Ս. Էջմիածինը եւ հայոց գրերի գիւտի 1500 ու տպագրութեան 400 ամեակների տօնակատարութիւնը 1912–1913 թթ.», գք. Ի., Ս. Էջմիածին, 2019. «Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոնյան», գք. ԻԱ., Ս. Էջմիածին, 2019. «Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», գք. ԻԲ., Ս. Էջմիածին, 2020:

է Մկրտիչ Ա., Մատթեոս Բ., Գեւորգ Ե., Խորեն Ա., Գեւորգ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների գահակալության օրոք: Նրա գործունեությունը համընկավ հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական ու հերոսական իրադարձություններով լեցուն շրջափուլերին. 1905—1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվներ, Առաջին աշխարհամարտ, Ցեղասպանություն, Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, Սյունիքի հերոսամարտ, Հայաստանի խորհրդայնացում, Սփյուռքում հայապահպանություն, Երկրորդ աշխարհամարտ: Հենց կուսակցական-քաղաքական դրդապատճառներով նրա անունը խստորեն արգելվեց Խորհրդային Հայաստանում, իսկ Սփյուռքում, որպես կանոն, գերազանցապես հիշվում էր իրանահայ համայնքում:

Ն. արք. Մելիք-Թանգյանը ժամանակի նշանավոր եւ բեղուն գիտնականներից էր, հեղինակ լեզվաբանական³, իրավագիտական⁴, հասարակագիտական⁵ աշխատանքների: Ցավոք, պետք է փաստել, որ ինչպես երկարատեւ եկեղեցական ծառայության, այնպես եւ մահից հետո նրա գործունեության վերաբերյալ աշխատանքները եզակի են⁶:

Ընդհանուր առմամբ գրախոսվող ժողովածուի մեջ ընդգրկված է 418 փաստաթղթուղթ, եւս 5-ը՝ որպես հավելված: Օգտագործվել են Հայաստանի ազգային արխիվի 1, 47, 50, 56, 57, 113, 114, 150, 175, 200, 227, 312, 314, 370, 399, 409, 472, 409 ֆոնդերը, ինչպես նաեւ Մատենադարանի արխիվի (Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդ) եւ «Արարատ» հանդեսի նյութերը: Ծավալի եւ կարեւորության առումով հատկապես առանձնանում են երկու՝ 57 (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիվան) եւ 409 (Էջմիածնի Գերագույն հոգեւոր խորհուրդ) ֆոնդերի նյութերը:

Առաջաբանը, ցավոք, անստորագիր է: Պետք է ենթադրել՝ հեղինակը կազմողն է կամ խմբագիրը: Առաջաբանում հանգամանալից, բավարար մանրամասնությամբ գնահատվում եւ արժեւորվում են Ն. արք. Մելիք-

³ Տէս Ն. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Աշխարհաբարի քերականութիւն, Շուշի, 1893, Բ. տպագրութ. Նոր-Ջուղա, 1900:

⁴ Տէս Ն. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գք. Ա.—Բ., Շուշի, 1903, 1905, Ս. էջմիածին, 2005, 2009:

⁵ Տէս Ն. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, «Մշակ» եւ «Նոր Դար» կուսակցութիւններ եւ մի քանի խնդիրներ, Մոսկուա, 1894:

⁶ Տէս Հ. ԱՃԷՄԵԱՆ, Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան իւր ազգային եւ հասարակական գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանի առթիւ. 1886—1926, Վենետիկ, 1926. «Յուշամատենան Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանի ծննդեան 102 եւ մահուան 20-ամեակի առթիւ», Թեհրան, 1968:

Թանգյանի կյանքի ու գործունեության գլխավոր փուլերը, հատկապես կարեւորվում են եղեռնից հետո գաղթականների հոգսերով զբաղվելը, 1917 թ. Վանի եւ շրջակայքի առաջնորդ լինելը:

Անդրադառնալով ճակատագրական նշանակության կուսակցական-քաղաքական փուլերի գնահատմանը՝ առաջաբանը ճիշտ է եզրակացնում. «Առաջին աշխարհամարտի ու Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան գոյութեան տարիներին Մելիք-Թանգեանի գործունէութիւնն իր բնոյթով աւելի քաղաքական ու հասարակական էր, քան հոգեւոր: Այդ դժնդակ ու վտանգաւոր ժամանակաշրջանում շատ անգամ թեմական առաջնորդը հարկադրուած էր որոշումներ կայացնել՝ առանց սխալուելու իրաւունքի, եւ առանձին դէպքերում նաեւ նրա վարած զգուշաւոր ու շրջահայեաց քաղաքականութեան շնորհիւ պարսկահայութիւնը զերծ մնաց զանգուածային կոտորածներից ու թալանից: Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ բաւական բարդ ու լարուած յարաբերութիւններ ստեղծուեցին Ատրպատականի թեմական առաջնորդի եւ Հայաստանի բոլշեւիկեան կառավարութեան միջեւ: Որոնք էին այն «յանցանքները», որոնց համար մեղադրւում էր Մելիք-Թանգեանը. նա դիտւում էր իբրեւ դաշակցական գործիչ, որը զէնք ու սննդամթէրք էր մատակարարել Սինիքում մարտնչող Նժդէհին ու կազմակերպում էր փետրուարեան ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ Պարսկաստան անցած հայ տարագիրների խնամքի գործը»⁷: Այա քաղաքական տեսանկյունից ճշմարտացի գնահատական է տրվում. «Հայաստանի բոլշեւիկեան կառավարութեան կողմից Մելիք-Թանգեանը միանշանակ համարւում էր թշնամի ու անցանկալի անձ: Ամեն ինչ արւում էր, որպէսզի Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդը վերադարձուէր էջմիածին, ուր հեշտութեամբ կարելի էր հաշուեյարդար տեսնել նրա հետ»⁸:

Հատորում ի մի են բերված նյութի վերաբերյալ եկեղեցական տարբեր մարմինների (սկսած ծխականից, թեմականից մինչեւ Սինոդ, Կաթողիկոսական դիվան) որոշումներ, վճիռներ, արձանագրություններ, զեկուցագրեր, նամակներ, բացատրագրեր, գրություններ: Օրինակ՝ կան եկեղեցական ծառայության վերաբերյալ Մկրտիչ Ա. եւ Մատթեոս Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների կոնդակները:

⁷ Տէս «Տ. Ներսէս արք. Մելիք-Թանգեան (1866–1948): Փաստաթղթերի ժողովածու», էջ 12–13:

⁸ Տէս անդ, էջ 15:

Աղբյուրագիտական արժեք են ներկայացնում «Եղբայրական օգնության կոմիտեների», 1917 թ. Վանի ու Բայազետի շրջաններում որպես ժամանակավոր առաջնորդ Ն. արք. Մելիք-Թանգյանի գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերը, որոնք գաղթականների վիճակի, ազգային կառույցների անելիքների մասին պարունակում են կարեւոր փաստական-վիճակագրական տվյալներ՝ աղյուսակներով հանդերձ: Ի դեպ, սա առանձին ուսումնասիրման նյութ կարող է լինել:

Առանձին խումբ են կազմում Ատրպատականի թեմի կրթական-դպրոցական, ազգային-եկեղեցական կյանքի, ընդհանուր դրության, ֆինանսական վիճակի, կալվածային-գույքային հարցերի, դպրոցաշինության, անձնակազմի հարցերի (եկեղեցական, մանկավարժական), քաղաքացիական կացության, հասարակական վիճակի վերաբերյալ փաստաթղթերը: Այս պարագան վերաբերում է նաեւ Ատրպատականի թեմական մարմինների արձանագրություններին, գրություններին եւ նամակներին: Ուշագրավ են տարբեր տարիներին Ս. էջմիածնի համար գումարներ հանգանակելու եւ ուղարկելու մասին նյութերը:

Զգալի ծավալ են կազմում Գեւորգ Ե.-ի կոնդակները, նամակները, գրությունները: Մասնավորապես՝ Գեւորգ Ե.-ն 1920 թ. փետրվարի 27-ին կոնդակով Ն. եպս. Մելիք-Թանգյանին շնորհեց արքունիքի պատիվ. «Ի ժամանակս պաշտօնավարութեան Ձերոց թէ՛ աստ իբրեւ Նախագահ Վանական Կառավարութեան եւ թէ՛ ի վիճակիդ Ատրպատականի իբրեւ Թեմակալ Առաջնորդ գոհ կացուցեալ էք զմեզ արիաջան ծառայութեամբ, անշահասիրութեամբ եւ հաւատարմութեամբ թէ՛ առ Մ. Աթոռս եւ թէ՛ առ հօտն Ձեր եւ օրինակելի ջանասիրութեամբ ի պայծառութիւն եկեղեցեաց եւ ի բարգաւաճումն ծխական դպրոցաց եւ թեմական դպրանոցիդ: Նաեւ իբրեւ հովիւ քաջ ըստ օրինակի յաւէտ յիշատակաց արժանի երանելի հովուապետաց Մերոց միշտ ախոյեան հանդիսացեալ էք ի պաշտպանութիւն ազգին իրաւանց, նամանաւանդ ի վերջին աղէտաբեր ամս վասն ազգայնոց մերոց, որ ըստ կարելոյն կատարեալ էք զպարտիս Ձեր մխիթարելով զթշուառ հօտս Մեր եւ ամօքելով զգառն վիճակ նոցա: Այլ եւ թէ գրական աշխատութեամբդ եւ մաքուր վարուք եւ անբիծ կենցաղավարութեամբ գրաւեալ էք զհամակրանս ազգայնոց եւ զյարգանս օտարաց»⁹:

⁹ Տե՛ս անդ, էջ 294:

Ժողովածուի մեջ հատկապես հետաքրքիր են Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանություններին (օրինակ՝ կառավարություն, արտգործնախարարություն) ն. Մելիք-Թանգյանի ուղարկած տեղեկագրերն ու նամակները, որտեղ ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդվում Ատրպատականի, Պարսկաստանի ու հայ համայնքի դրություն, գաղթականների վիճակի բարելավման, Նախիջևանում հայերի կոտորածների ու հարակից բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ: Առաջին Հանրապետության շրջանի փաստաթղթերից երեւում է ն. Մելիք-Թանգյանի սրտացավ աջակցությունը ՀՀ կառավարությանը հայ-պարսկական հարաբերությունների կայացման գործում՝ շնորհիվ կառավարական շրջանակներում ունեցած իր մեծ հեղինակության:

Անհրաժեշտ է առանձնացնել խորհրդային տարիներին ն. արք. Մելիք-Թանգյանի գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են նրա դեմ խորհրդային իշխանությունների անհիմն մեղադրանքներին¹⁰, փաստացի հալածական քաղաքականությանը, այդ առթիվ Մայր Աթոռի ու Գեւորգ Ե.-ի բազմաթիվ նախազգուշական գրությունները, ն. արք. Մելիք-Թանգյանի խորհրդային Հայաստան հետևանքի հարցով (1922—1939 թթ. երկարատեւ շրջան) Մայր Աթոռի ու Կաթողիկոսի վրա խորհրդային տարբեր ղեկավար մարմինների կողմից տարիներ շարունակ կատարվող ճնշումների գրագրությունը, Թեհրանում ու Թավրիզում ԽՍՀՄ դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկուցագրեր-ամփոփագրերը:

Վերոնշյալի համապատկերում ուշագրավ եւ ինքնին խոսուն է Գեւորգ Ե.-ին 1927 թ. դեկտեմբերի 12-ին հղած ն. արք. Մելիք-Թանգյանի նամակի հետեւյալ հատվածը. «Ես պնդում եմ, որ խորհրդային իշխանությունը ոչ մի փաստ, ոչ մի իրական տուեալ չունի ինձ մեղադրելու որեւէ հակայեղափոխական դէպքի մէջ, նրանց ենթադրությունները ենթակայական են եւ թիրիմացութիւն. հապա ինչեր են անում արտասահմանի ոռու առաջնորդները, եւ ոչ ոք նրանց դէմ խնդիր չարուցանել չի կարո-

¹⁰ Որպես այդ ամենի հակընդդեմ փաստարկ՝ Մելիք-Թանգյանը 1921 թ. հուլիսի 14-ին խորեն արք. Մուրադբեկյանին գրում էր. «Իբրեւ հովիւ ծառայում եմ իմ ժողովրդին, հայոց ազգին, նրա ցաւերը իմ ցաւերն են, այն բանից անկախ թէ նրանք ինչպիսի վարչակերպ ունեն՝ դաշնակցական, մեծամասնական թէ էսէրական: Իմ իղէալս է անկախ, միացեալ, ազատ Հայաստանը, այդ ժողովրդի հետ կապեմ, նրա ցաւերով կտնքամ, եւ նրա հետ կմեռնեմ»: Տե՛ս «Տ. Ներսէս արք. Մելիք-Թանգեան (1866—1948): Փաստաթղթերի ժողովածու», էջ 309:

ղանում, համեմատութիւն չկայ մեր կորրեկտ վարմունքի եւ նրանցի մէջ ընդդէմ խորհրդային իրաւակարգի: Ընդամենը կարծիք է, իմ հեռանալս աշատեղից ոչ մի օգուտ չի բերիլ խորհրդային կառավարութեան, նոյնպէս եւ իմ հեռանալս ոչ մի օգուտ չի բերիլ Էջմիածնի դրութեան. Աստուած, կրօն, եկեղեցի, կաթողիկոսութիւն, առաջնորդութիւն ոչինչ համարողների համար կան գծուած ճանապարհներ, որոնք որեւէ Ներսէսի մնալ կամ հեռանալով չեն փոփոխուիլ»¹¹: Ասվածի լրացումն են Ատրպատականի թեմական խորհրդի արձանագրութիւնները, գրութիւնները Ն. արք. Մելիք-Թանգյանին անվերապահ պաշտպանելու ու թեմից նրա չհեռանալու հիմնավորման վերաբերյալ:

Առանձին խումբ են Ն. արք. Մելիք-Թանգյանի գրութիւններն ու հեռագրերը ՀՍԽՉ ղեկավարներին (օրինակ՝ Ալ. Մյասնիկյանին, Ս. Լուկաշինին) գաղթականների հայրենադարձման, իր դեմ մեղադրանքների անհիմն լինելու մասին: Ն. արք. Մելիք-Թանգյանն իր հերթին մշտապէս փորձում էր բնականոն գործնական հարաբերութիւններ հաստատել Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների հետ, սակայն ապարդյուն՝ վերջիններիս մեղքով:

Ժողովածուն ամփոփվում է Ներսէս արք. Մելիք-Թանգյանի մահվան եւ հուղարկավորութեան մասին փաստաթղթերով: Հատորը եզրափակվում է «Հավելված»-ով, որտեղ հրապարակված են՝ Միսաք Տեր-Դանիելյանի (1942 թ.)¹², Հարութիւն Քյուրդյանի («Հայրենիք», 12 նոյեմբերի 1948 թ.), Նշան Հովհաննիսյանի («Եփրատ», 9 փետրվարի 1949 թ.), Գասպար Խաչատրյանի («Հայրենիք», 3 մարտի 1949 թ.), Վարդան Ժ. վարդապետի («Նաիրի», 11 նոյեմբերի 1973 թ.) հուշերը: Թեպետ առաջաբանում նշվում է, որ հավելվածում ներկայացված են ժամանակակիցների հուշերը, սակայն դրանք անհամեմատ ավելի շատ են (անգամ տպագիր), եւ պարզաբանված չէ, թե որն է հենց այդ հինգ հուշի ընտրութեան սկզբունքը:

Ընթերցողի աշխատանքը դյուրացնում է հատորին կից «Կենսագրական բառարան»-ը, որտեղ ներկայացված է 42 բարձրաստիճան հոգեւորականի կենսագրական:

Ի պատիվ կազմողի՝ հարկ է նշել, որ հրապարակվել են անգամ Ն. արք. Մելիք-Թանգյանի դեմ ուղղված խիստ բացասական բնույթի

¹¹ Տէս անդ, էջ 405–406:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, թ. 31, ինքնագիր:

փաստաթղթեր (Իհարկե կեղծ, շինծու), ինչը պատկերն ավելի առարկայական է դարձնում:

Հատորը զերծ չէ որոշ թերացումներից: Օրինակ՝ էջ 23-ի 3-րդ ծանոթագրության՝ Նահապետ Նահապետյանի կենսագրությունն ավելի մանրամասն կա «Կենսագրական բառարան»-ում (էջ 501–502). հարկ էր կրկնությունը վերացնել: էջ 33-ի 18-րդ՝ «Երվանդ Տեր-Մինասյան» ավելի մանրամասն ծանոթագրությունը ճիշտ կլիներ տեղափոխել «Կենսագրական բառարան»: Թիվ 12-րդ փաստաթղթի վերնագրում նշված է «Համբարձում Վարդանեան», իսկ բուն փաստաթղթում՝ «Համբարձում Վարդապետեան»: Ժողովածուի տողատակային ծանոթագրություններում նշված են փաստաթղթեր, որոնք ցանկալի կլինեն ամբողջությամբ հրապարակել հենց ժողովածուի մեջ, մանավանդ ընդհանուր ծավալի վրա այն չէր ազդի, օրինակ՝ էջ 214, 238, 256 (ծանոթագրություն՝ 284, 304, 325):

Քանի որ ողջ ժողովածուն հայերեն է, ցանկալի կլինեն (եթե չասենք՝ պարտադիր), որ որոշ փաստաթղթեր ռուսերենի փոխարեն հրապարակվեին հենց հայերեն թարգմանությամբ՝ համապատասխան նշումով¹³: Ռուսերեն փաստաթղթերը՝ մանավանդ Պարսկաստանում ԽՍՀՄ դիվանագիտական մարմինների, հետաքրքիր քաղաքական տեղեկատվություն են պարունակում, եւ դրանց հայերեն թարգմանությամբ ներկայացումը հնարավորություն կընձեռեր ծանոթանալու նաեւ սփյուռքահայերին, խոսքը հատկապես գաղթականների վիճակը ներկայացնող նյութերի մասին է: Ասվածը վերաբերում է նաեւ առաջաբանում ռուսերեն մեջբերմանը:

Հատորում ընդգրկված են փաստաթղթեր, որոնք առաջին հայացքից գուցե պատմական արժեք չեն ներկայացնում (օրինակ՝ գյուղական հասարակությունների խնդրագրեր, նպաստների հատկացում, կենցաղային, մանր շինարարական), սակայն դրանցով առավել ամբողջական ու սպառիչ է դառնում ասելիքը:

Ժողովածուի ողջունելի կողմերից է հարուստ տեղեկատվություն պարունակող ծանոթագրությունների առկայությունը: Տողատակային բազմաթիվ ծանոթագրություններում ոչ միայն պարզաբանվում են փաս-

¹³ Տե՛ս, օրինակ, փաստաթղթեր թ. 27, 28, 29, 30, 52, 69, 70, 82, 157, 170, 171, 175, 179, 182, 193, 212, 285, 300, 303, 304, 306, 308–318, 320, 321, 324–326, 349, 350, 356, 364, 383 (էջ 43–45, 68–69, 81–83, 92, 172, 186, 187, 190, 194, 196, 208, 209, 233, 311–312, 326–327, 329–355, 359–361, 393–395, 402–403, 411–412, 430–432), տողատակային ծանոթագրություններ, էջ 57, 90–91, 120, 128, 135–136 (թ. 43, 83, 128, 142, 149):

տաթղթերը, այլեւ տրվում են հարակից, օժանդակ փաստաթղթեր, որոնք լրացնում են տվյալ փաստաթղթի մեջ պարունակվող տեղեկատվությունը: Բազմաթիվ անհրաժեշտ ծանոթագրումներ կան դեպքերի, իրադարձությունների, անձանց, աշխարհագրական անունների ու բառերի բացատրության վերաբերյալ: Ներառված են հակիրճ կենսագրական տվյալներ (հատկապես՝ օտարազգիների), որոնք ամենեւին հայտնի չեն կամ նվազ հայտնի են նույնիսկ մասնագետներին:

Ժողովածուն ավելի գրավիչ ու հետաքրքրաշարժ դարձնելու համար ցանկալի էր, որ տեղագրվեին ինչպես Ն. արք. Մելիք-Թանգյանի, այնպես եւ նրա գործունեությանն առնչվող անձանց ու իրադարձությունների լուսանկարներ:

Ժողովածուն կազմվել է հրատարակվել է արխիվագիտական բոլոր սկզբունքներին եւ կանոններին համապատասխան:

Հույս ունենք, որ հետայսու եւս Մայր Աթոռի հրատարակչությունը կշարունակի պատմաբանների կողմից մեծ պահանջարկ վայելող «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» մատենաշարի հրատարակումը:

Այսպիսով՝ ընթերցողի սեղանին է դրվել արխիվային փաստաթղթերի կոթողային ժողովածու, որը հիմք է ինչպես Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանի հայրենանվեր գործունեության, այնպես եւ իրանահայ համայնքի ամբողջական ուսումնասիրության համար:

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

